

**พุทธวิธีบริหารจัดการงานยุติธรรม
เพื่อบูรณาการกับงานยุติธรรมในสังคมไทย**
**The Buddha's method of The Justice management
and The Justice Integration in Thai social**

ผศ.ดร. สุเทพ พรหมเลิศ
Asst.Dr.Suthep Promlert
คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Faculty of Buddhism Mahachulalongkornrajavidyalaya University

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษาพุทธวิธีบริหารจัดการงานยุติธรรม ๒) เพื่อศึกษาความยุติธรรมในสังคมไทยและ ๓) เพื่อศึกษาบูรณาการพุทธวิธีบริหารจัดการงานยุติธรรมกับความยุติธรรมในสังคมไทย งานวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพโดยศึกษาจากเอกสาร ผลการวิจัยพบว่าจากการศึกษาพุทธวิธีบริหารจัดการงานยุติธรรมพบว่า เป็นวิธีการที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ในการบริหารและจัดการงานยุติธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก ประเภทของงานยุติธรรม มี ๒ ประเภท คืองานยุติธรรมตามหลักธรรมจริยา และงานยุติธรรมตามหลักสมจริยา เกณฑ์กำหนดหรือเงื่อนไขของงานด้านยุติธรรม ได้แก่ อายุ เพศ ภาวะ สถานะหรือฐานะ กาละ และเทศะ พุทธวิธีบริหารจัดการงานยุติธรรม ประกอบด้วยการบริหารจัดการองค์กรในงานยุติธรรม การบริหารจัดการบุคคล การบริหารจัดการกระบวนการในงานยุติธรรม และการบริหารจัดการวิธีการงานยุติธรรม หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับงานยุติธรรม ได้แก่ เมตตาธรรม ความเสมอภาค สามัคคีธรรม และสันติภาพ

จากการศึกษาความยุติธรรมในสังคมไทย พบว่า งานยุติธรรม หมายถึง งานที่เกี่ยวกับความยุติธรรมที่เกิดจากแนวคิดเรื่องความยุติธรรมและงานยุติธรรมในกฎหมายไทย ที่มุ่งเน้นการบริหารจัดการความชอบธรรม ความถูกต้อง ความไม่ลำเอียงด้วยอคติ งานยุติธรรมในสังคมไทยในอดีตได้อาศัยแนวคิดทั้งจากคัมภีร์พระมนุธรรมศาสตร์ ราชศาสตร์ กฎหมายตราสามดวง และพระธรรมบัญญัติ และในปัจจุบัน สังคมไทยใช้ระบบกฎหมายลายลักษณ์อักษร (Civil Law) จากการศึกษาระบบการยุติธรรมพบว่าใช้ระบบศาลเป็นผู้พิจารณา ประกอบด้วยศาลชั้นต้น ศาลอุทธรณ์ และศาลฎีกา วิธีการงานยุติธรรมในสังคมไทยพบว่า เป็นไปตามกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญาและกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่งและพาณิชย์ และปัญหางานยุติธรรมในสังคมไทยมีหลายด้าน

จากการศึกษาบูรณาการพุทธวิธีบริหารจัดการงานยุติธรรมกับความยุติธรรมในสังคมไทย พบว่าควรมีการบูรณาการ ๔ ด้าน คือ การบูรณาการการบริหารจัดการองค์กรและบุคคลในงานยุติธรรมโดย

การนำเอาระบบไตรสิกขาเข้ามาบูรณาการ โดยคำนึงถึงวัย เพศ เวลา เทศะหรือสถานที่ การบูรณาการ กระบวนการยุติธรรม ควรมีการบูรณาการโครงสร้างของศาลให้สอดคล้องกับประเภทของประมวลกฎหมาย และการบริหารจัดการงานยุติธรรมที่สอดคล้องกับพฤติกรรมการกระทำความผิด การแยกแยะลักษณะ ของบุคคลและกลั่นกรองคดีความในเบื้องต้น และควรมีการกำหนดโทษแก่ผู้โจทก์ด้วยเรื่องเท็จและผู้สร้าง พยานเท็จ การบูรณาการวิธีการงานยุติธรรม ควรให้โอกาสแก่ประชาชนที่เกี่ยวข้องกับคดีมีส่วนร่วมในการ ดำเนินการเกี่ยวกับงานยุติธรรม และการให้สังคมได้รับบทเรียนจากการวินิจฉัยทางกฎหมาย และการ บูรณาการเป้าหมายในงานยุติธรรม ควรคำนึงถึงคุณธรรมของผู้วินิจฉัยคดี การละเว้นอคติ ๔ การเน้นความ สมานฉันท์ของส่วนรวม เมตตาธรรม ความเสมอภาค สามัคคีธรรม และสันติภาพของสังคม

คำสำคัญ บูรณาการพุทธวิธีบริหารจัดการ, งานยุติธรรม, สังคมไทย

Abstract

This research has 3 purposes: 1) to study Buddha's method of The Justice management, 2) to study justice in Thai society, and 3) to study the integration of Buddha's method of The Justice management and justice management in Thai social. This is a qualitative research. The study indicated that:

The study Buddha's method of The Justice management is a way that the Buddha used to administer and manage the fair work that appears in the pali texts (Tripitaka). There are two types of justice: justice (dhamacariya) And justice is based on the principle of equality (samacariya). The criteria or conditions of a fair work are age, gender, status or position, time, and place. Buddhist management of justice Contains management the organization and individuals in the justice sector. Management Process in the fair. And how to manage the fair. Principles related to justice include mercy, equality, fellowship, and peace.

According to the study of justice in Thai society, justice refers to works of justice derived from the concept of justice and fair work in Thai law. The focus is on the management of fairness, righteousness or legitimacy, unfairness with the prejudice. Fair work of Thai social in the past was based on the concept of the Manu Thammasatra, Rajasatra, and The Statute of the Court of Justice. And now Thai social uses the civil law system. The judicial process is based on the court system. The Court of First Instance, the Court of Appeal, and the Supreme Court. Comply with the law, criminal procedure and civil and commercial law. And there are many problems of fair work in Thai social.

To study the integration of Buddha's method of The Justice management and justice management in Thai social was found it is important to integrate the management of the organization and the individuals in the justice sector by Trai sikkha, The justice process by Management of justice in accordance with the Behavioral offense, Integrating Fair Work Practices It should provide opportunities for people involved in the case to participate in fair dealing. And the society is given the lessons of legal, And Integrating goals into fair work Should consider the merits of the judge, No Bias, Reconciliation of communion, compassion, equality, fellowship and peace of society.

Keywords: Justice Integration, Justice management, Thai social

บทนำ

สถาบันศาสนา โดยเฉพาะพระพุทธศาสนา เป็นสถาบันหลักของสังคมไทย และสังคมไทยเป็นสังคมที่มีผู้นับถือพระพุทธศาสนาจำนวนมาก โดยได้อาศัยการประยุกต์ใช้หลักคำสอนของพระพุทธศาสนามาเป็นส่วนหนึ่งของการดำเนินชีวิตให้เกิดความสงบสุขร่มเย็นมาเป็นเวลาช้านาน หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาที่ช่วยจรรโลงสังคมให้เกิดสันติสุขร่มเย็นนั้นมีอยู่มากมาย หลักสำคัญประการหนึ่งคือหลักแห่งความยุติธรรม หลักแห่งความยุติธรรมนั้นแฝงอยู่กับอำนาจหน้าที่ของบุคคลในสถาบันของสังคมทั้งสถาบันชาติ สถาบันศาสนา และสถาบันพระมหากษัตริย์ และในสถาบันสังคมย่อยอื่น ๆ ทั้งในระดับชาติ เช่น สถาบันบริหาร สถาบันนิติบัญญัติ สถาบันตุลาการ และในระดับการปกครอง เช่น สถาบันครอบครัว สถาบันการปกครองท้องถิ่นต่าง ๆ อย่างไรก็ตาม ความเข้าใจเรื่องความยุติธรรมยังเป็นปัญหาของสังคม

ในสังคมไทยมีการนำนิติปรัชญามาใช้ทั้งคัมภีร์มนุศาสตร พระมนุธรรมศาสตร์ ราชศาสตร์ นิติศาสตร์ ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เช่น กฎหมายตราสามดวง ในยุคต้นรัตนโกสินทร์ และกฎหมายไทยในปัจจุบัน แต่ถึงแม้จะมีกฎหมายที่มีบทบัญญัติเกี่ยวกับความยุติธรรมบังคับใช้ในกระบวนการยุติธรรมตามหลักอาชญาวิทยา คนจำนวนมากยังมีความเข้าใจเรื่องความยุติธรรมที่แตกต่างและหลากหลาย บางทรรศนะเห็นว่าความยุติธรรมต้องเป็นไปตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ การใช้หลักนิติศาสตร์ที่จะก่อให้เกิดประสิทธิผลที่ดีนั้นจะต้องกระทำให้สอดคล้องกับหลักธรรมชาติ^๑ บางทรรศนะเห็นว่า การบัญญัติพระวินัยขึ้นใช้ถือเป็นกฎเกณฑ์ที่มนุษย์บัญญัติขึ้น ไม่ใช่กฎเกณฑ์ธรรมชาติ แต่จะต้องไม่ขัดแย้งกับหลักธรรมชาติ บางทรรศนะ

^๑ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), นิติศาสตร์แนวพุทธ, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๑).

เห็นว่าความยุติธรรมต้องสอดคล้องกับสามัญสำนึกของมนุษย์ในชุมชน เน้นความมีส่วนร่วมของชุมชน^๒ ความยุติธรรมต้องเป็นไปตามกฎหมายอย่างเคร่งครัด บางทฤษฎีเสนอกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์^๓ กระบวนการยุติธรรมเกี่ยวกับสถานะของบุคคล เช่น วัยเด็กควรกำหนดกฎหมายลงโทษเบา จึงจะเป็นความยุติธรรม ความยุติธรรมเกี่ยวข้องกับกาลเทศะ หรือความยุติธรรมเป็นเพียงเครื่องมือที่ผู้นำใช้ในการปกครองเป็นต้น ความเข้าใจดังกล่าวนำไปสู่ประเด็นการศึกษาปัญหาอื่น ๆ อีกมากมาย หลายประการ ทั้งปัญหาเกี่ยวกับอำนาจ ปัญหาเกี่ยวกับหน้าที่ และปัญหาเกี่ยวกับสิทธิเป็นต้น เนื่องจากสังคมไทยมีพระพุทธศาสนาเป็นพื้นฐาน หากมีการนำหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนามาใช้ในการบูรณาการความยุติธรรมในสังคมไทยจะทำให้เกิดความเข้าใจเรื่องความยุติธรรมมากยิ่งขึ้น แม้จะมีการศึกษาเกี่ยวกับความยุติธรรมบางประเด็น เช่น กระบวนการป้องกันและจัดการความขัดแย้งโดยยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ในพระวินัยปิฎก^๔ กระบวนการยุติธรรมในพระวินัยปิฎกและในกฎหมายของไทย^๕ มโนทัศน์เรื่องความยุติธรรมในพุทธปรัชญาเถรวาท^๖ แต่ยังขาดการศึกษาเกี่ยวกับพุทธวิธีบริหารจัดการงานยุติธรรมงานวิจัยนี้จึงต้องการศึกษาความหมายของงานยุติธรรมตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาว่ามีความหมายอย่างไรบ้าง อะไรเป็นเกณฑ์กำหนดหรือเงื่อนไขของงานด้านยุติธรรม พุทธวิธีบริหารจัดการงานยุติธรรมเป็นอย่างไร พุทธวิธีบริหารงานยุติธรรมกับความยุติธรรมตามนิติปรัชญาไทยเป็นอย่างไร พุทธวิธีบริหารงานยุติธรรมสามารถบูรณาการกับความยุติธรรมในสังคมไทยอย่างไรเป็นต้น เพื่อนำมาเป็นแนวทางในการสร้างความยุติธรรมในสังคมต่อไป

^๒ กิตติพงษ์ กิตยารักษ์, จุฑารัตน์ เอื้ออำนวย, บรรณาธิการ, **ยุติธรรมชุมชน : บทบาทการอำนวยความยุติธรรมโดยชุมชนเพื่อชุมชน**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), ๒๕๕๐).

^๓ ณัฐสา ฉัตรไพฑูรย์, **กระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ : จากทฤษฎีสู่ทางปฏิบัติในนานาชาติ**, จัดพิมพ์เนื่องในวาระครบรอบ ๓๐๐ ปีของคณะนิติศาสตร์ (มหาวิทยาลัยเอดินบะระ, ม.ป.ท. ๒๕๕๐).

^๔ อัจฉริยา อิศริโชติ, **ยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ในพระวินัยปิฎก, วิทยานิพนธ์ หลักสูตรปริญญาโทสาขามหาบัณฑิต, (สาขาวิชาสังคมวิทยา ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะรัฐศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๒).**

^๕ อธิราช มณีภาค, **กระบวนการยุติธรรมในพระวินัยปิฎกและในกฎหมายของไทย**, พิมพ์เนื่องในวโรกาส ๑๐๐ ปีชาตกาล สมเด็จพระพุทธเจ้าจารย์ (อาภสสมมหาเถร), **วิทยานิพนธ์ หลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย,มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๖๗.**

^๖ วันวรร จະณู, **มโนทัศน์เรื่องความยุติธรรมในพุทธปรัชญาเถรวาท, วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต, อักษรศาสตร์ (ปรัชญา) (บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑).**

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

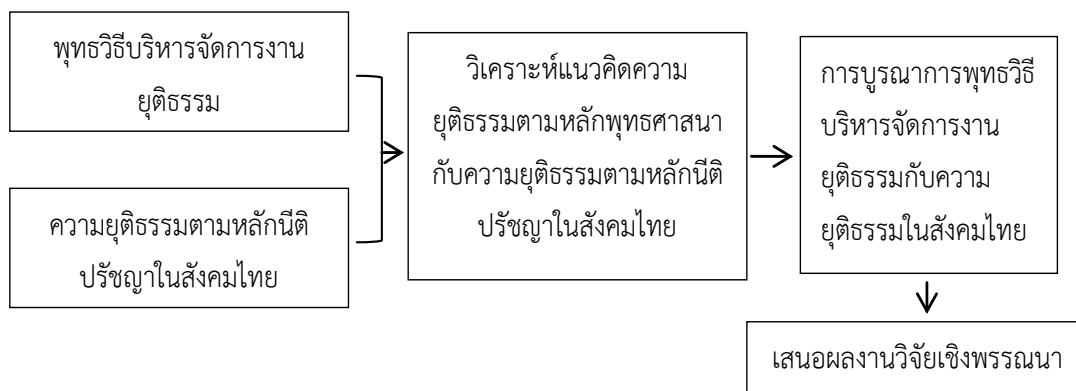
๑. เพื่อศึกษาพุทธวิธีบริหารจัดการงานยุติธรรม
๒. เพื่อศึกษาความยุติธรรมในสังคมไทย
๓. เพื่อศึกษาบูรณาการพุทธวิธีบริหารจัดการงานยุติธรรมกับความยุติธรรมในสังคมไทย

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ กำหนดขอบเขตของการวิจัยโดยการศึกษาจากเอกสาร (Documentary research) และงานวิชาการที่เกี่ยวข้องกับประเด็นการวิจัยคือการบริหารจัดการงานยุติธรรม โดยเน้นศึกษาในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา หนังสือ วารสาร เอกสาร บทความ วิทยานิพนธ์ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง หลักนิติปรัชญาไทย เช่น คัมภีร์พระมนุธรรมศาสตร์ ราชศาสตร์ และกฎหมายตราสามดวง โดยใช้วิธีจัดเก็บข้อมูลจากหอสมุดแห่งชาติ และห้องสมุดของมหาวิทยาลัยต่าง ๆ การวิเคราะห์ข้อมูล ได้ศึกษาเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง รวบรวมข้อมูลเพื่อนำมาวิเคราะห์ประเด็นต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการบริหารจัดการงานยุติธรรม ตลอดจนทั้งนำข้อมูลที่ได้มาบูรณาการแล้วสรุปผลในเชิงพรรณนา

กรอบแนวคิดในการวิจัย

คณะผู้วิจัยใช้แนวคิดการวิจัยโดยการศึกษาพุทธวิธีบริหารจัดการงานยุติธรรมในพระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องเป็นกรอบในการศึกษา และศึกษาความยุติธรรมตามหลักนิติปรัชญาในสังคมไทยคือแนวคิดด้านกฎหมายที่นำมาสู่การบัญญัติกฎหมายเกี่ยวกับความยุติธรรมที่บังคับใช้ในประเทศไทย แล้วนำเอาข้อมูลแนวคิดความยุติธรรมตามหลักพุทธศาสนากับความยุติธรรมตามหลักนิติปรัชญาในสังคมไทยมาศึกษาวิเคราะห์ความเชื่อมโยง จากนั้นนำพุทธวิธีบริหารจัดการงานยุติธรรมในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนามาบูรณาการกับงานยุติธรรมในสังคมไทยตามกฎหมายไทยใน ๔ ด้าน ได้แก่ การบูรณาการการบริหารจัดการองค์กรและบุคคลในงานยุติธรรม การบูรณาการกระบวนการยุติธรรม การบูรณาการวิธีการงานยุติธรรมและการบูรณาการเป้าหมายในงานยุติธรรมแล้วเสนอผลเชิงพรรณนาตามกรอบแนวคิดดังภาพประกอบ

ผลการวิจัย

การศึกษาพุทธวิธีบริหารจัดการงานยุดิธรรมในคำสอนของพระพุทธศาสนา พบว่า งานยุดิธรรม หมายถึง กิจกรรมหรือหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับความยุดิธรรม การยุดิปัญหาตามพระธรรมวินัย งานทางพระธรรมวินัยที่มีเหตุคือประจักษ์พยานตามธรรมซึ่งสามารถใช้เป็นข้อยุดิปัญหาของสังคม งานบริหารจัดการโดยธรรมเพื่อให้เกิดข้อยุดิที่เป็นธรรม ในพุทธวิธีบริหารจัดการงานยุดิธรรม หมายถึงงานการวินิจฉัยเรื่องที่เกิดขึ้นหรืออิกรณ์ทางพระวินัยที่เกี่ยวกับความยุดิธรรม ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในพระไตรปิฎก โดยที่ความยุดิธรรมนั้นครอบคลุมหลักกรรมจรียาคือการประพฤติตามธรรมอันได้แก่กุศลกรรมบถ ๑๐ และสมจรียาคือความเหมาะสมทางกาย วาจา ใจ

เฉพาะคำว่า ยุดิธรรม มาจากคำสองคำ คือคำว่า ยุดิ (ยุดติ) กับคำว่า ธรรม (ธมม) คำว่า ยุดิ (ยุดติ) หมายถึง ข้อยุดิ การยุดิปัญหาหรือข้อขัดแย้ง ข้อที่เหมาะสม ข้อที่สมควร ส่วนคำว่า ธรรม (ธมม) หมายถึง สภาพตามธรรมชาติ สภาพที่ทรงไว้ซึ่งเหตุและผล รวมกันเป็น ยุดิธรรม หมายถึง การยุดิโดยธรรม

คำว่า ยุดิธรรม ในคัมภีร์ของพระพุทธศาสนา ใช้ศัพท์ว่า ธมมยุดุต หรือ ธมมยุดติ แปลว่า ประกอบด้วยธรรม ความเข้ากันได้กับธรรม สิ่งประกอบด้วยธรรม คำนี้มักใช้ในรูปตัดทิตว่า ธมมิก (ธมม+ นิกร ปัจจัยแทนคำว่า ยุดุต) เช่นกรณีกล่าวถึงพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรม ครองราชย์โดยธรรม^๗ บางกรณีใช้เพียงคำว่า ยุดติ^๘ แปลว่า ความเหมาะสม หรือ ยุดุต เรื่องที่เหมาะสมแล้วก็มี ใช้คำว่า ธมม ความเป็นธรรม หรือความชอบธรรมก็มี ใช้คำว่า สม หรือ สมตต ความเหมาะสม ความสม่ำเสมอ ความสมบูรณ์เพียบพร้อมก็มี และใช้คำว่า สมมตต ความถูกต้องก็มี ซึ่งมีความหมายกว้างแคบแตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับบริบทที่นำไปใช้ ความยุดิธรรมเป็นความประพฤติที่เท่าเทียมตามหลักธรรมคือความไม่ลำเอียงด้วยอคติ ๔ (ฉันทาคติ โทสาคติ โมหาคติ และภยาคติ) ความยุดิธรรมนั้นตั้งอยู่บนหลักธรรมที่เป็นพื้นฐานอันได้แก่ เมตตา ขันติ สราณียธรรมและอวิหิงสาธรรม

^๗ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓/๑๕ ภาษาบาลีชื่อว่า ราชชา โหติ จกกวตติ ธมมิกโก ธมมราชา, ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๓/๑๔.

^๘ ภาษาบาลีชื่อว่า ลกขณยุดติกตา ฯ อภิ.ก. (บาลี) ๓๓/๕๔/๓๐.

คำว่า ยุตตะ ในบางกรณีใช้เป็นคำเรียกอำมาตย์ผู้ทำหน้าที่ทางกฎหมาย อำมาตย์ผู้ตัดสินคดี (อักษทัสสะ) หรือที่เรียกว่า ราชยุตตะ คือคนที่พระราชทานตั้งไว้ให้ทำหน้าที่ตัดสินคดีแทนพระราชา เช่น ในมหากัปปิณเกราปทาน พระมหากัปปิณะเคยเกิดเป็นอำมาตย์ผู้ตัดสินคดีในกรุงหงสวดี เป็นราชยุตตะ ผู้มียศใหญ่ ได้ตัดสินคดีอย่างเป็นธรรม ได้รับพุทธพยากรณ์ว่าจะได้รับเอตทัคคะด้านเป็นผู้กล่าวสอน^๙ คำว่า ราชยุตตะ นี้ หมายถึงถึงข้าราชการ เจ้าหน้าที่ท้องถิ่นด้วย ในอัมมิกสูตรมีความว่า “ยสมิ หิ สมเย ราชานอ อมมิกา โหนติ ราชยุตตปิ ตสมิ สมเย อมมิกา โหนติ...” ในเวลาที่พระราชาไม่ตั้งอยู่ในธรรม (ไม่ยุติธรรม) แม้พวกข้าราชการ(ราชยุตตะ)ก็ไม่ตั้งอยู่ในธรรม เมื่อพวกข้าราชการไม่ตั้งอยู่ในธรรม แม้พราหมณ์และคหบดีก็ไม่ตั้งอยู่ในธรรม เมื่อพราหมณ์และคหบดีไม่ตั้งอยู่ในธรรม แม้ชาวนิคมนและชาวชนบทก็ไม่ตั้งอยู่ในธรรม เมื่อชาวนิคมนและชาวชนบทไม่ตั้งอยู่ในธรรม ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ก็โคจร (หมุน)ไปไม่สม่ำเสมอ^{๑๐} ในอรรถกถาอัมมิกสูตรอธิบายว่า การไม่ยุติธรรมหมายถึงพระราชาและข้าราชการ ในท้องถิ่นประพฤติไม่เป็นธรรมโดยไม่เก็บส่วย ๑๐ ส่วน และไม่ลงโทษตามสมควรแก่ความผิดตามที่ พระราชาเก่าก่อนทรงกำหนดไว้ เก็บส่วยเกินพิกัด และลงโทษเกินกำหนด^{๑๑} ในอรรถกถาเตสกุณชาดก อธิบายประเด็นนี้มีใจความว่า การไม่ตั้งอยู่ในธรรมคือการมีอคติ การตั้งอยู่ในธรรมคือการไม่มีอคติ ในที่นี้ การไม่มีอคติจึงเป็นความยุติธรรม

จากการศึกษาประเภทของงานยุติธรรมอาจแบ่งเป็น ๒ ประเภท ได้แก่ ๑) งานยุติธรรมตามหลัก ธรรมจริยา หมายถึง หลักพระวินัยที่ทรงบัญญัติไว้ในพระปาติโมกข์ เช่น กรณีตรัสว่า “พึงปรับอาบัติ ตามธรรม” หมายถึง ปรับอาบัติตามวินัยที่ทรงบัญญัติไว้ ๒) งานยุติธรรมตามหลักสมจริยา(ความเหมาะสม) หมายถึง หลักพระวินัยที่มานอกพระปาติโมกข์ ส่วนมากเป็นอภิสมจาริกวัตร นอกจากธรรมจริยาและ สมจริยา ในคำสอนของพระพุทธศาสนายังกล่าวถึง พรหมจริยา คือความประพฤติอันประเสริฐด้วย จากประเภทดังกล่าว ในพุทธวิธีบริหารจัดการงานยุติธรรม จึงมีการวางเกณฑ์กำหนดหรือเงื่อนไขของงาน ด้านยุติธรรม ได้แก่ อายุ เพศ ภาวะ สถานะหรือฐานะ กาละ และเทศะ ตัวอย่างการนำเอาอายุหรือวัยวุฒิ มาใช้ในระบบความยุติธรรมของพระพุทธเจ้า เช่น กรณีถกเถียงกันว่าภิกษุรูปใดควรได้อาสนะที่ดีกว่า ลากที่ดีกว่า ควรเป็นภิกษุในวาระกษัตริย์ หรือพราหมณ์ พระพุทธเจ้าทรงกำหนดให้ยึดหลักอายุพรรษา เป็นเกณฑ์ “ใครจะห้ามภิกษุแก่กว่า เรามาก่อน แล้วถือเอาสิ่งไร ๆ ไม่ได้ การถือเอาตามลำดับผู้แก่นั่นแล จึงควร”^{๑๒} ดังนั้น ในพระวินัยจึงกำหนดให้ภิกษุผู้มีอายุพรรษาน้อย กราบไหว้ภิกษุผู้มีพรรษามากกว่า ภิกษุ ผู้มีพรรษามากกว่าได้สิทธิในการนั่งอาสนะที่ดีกว่า ได้ลากที่ดีกว่า เป็นต้น การใช้เพศเป็นเกณฑ์เกี่ยวกับ

^๙ ดูรายละเอียดใน ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๖๖/๒๔๖.

^{๑๐} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๐/๑๔๔.

^{๑๑} อัง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๒๓๐/๔๘๙.

^{๑๒} วิ.จู.อ. (ไทย) ๓/๔๒๘/๕๐๖.

การบริหารงานยุติธรรม เช่น เมื่อมีกรณีถกเถียงกันว่า ยานพาหนะที่ทรงอนุญาตแก่ภิกษุ นั้นต้องเทียมโคเพศเมียหรือโคเพศผู้ พระองค์ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตยานพาหนะที่เทียมโคเพศผู้ ยานพาหนะที่ใช้มือลาก”^{๑๓} ในกรณีภิกษุณี พระองค์รับสั่งว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตยานพาหนะที่เทียมด้วยโคเพศเมีย ยานพาหนะที่เทียมด้วยโคเพศผู้ ยานพาหนะที่ใช้มือลาก” จะเห็นได้ว่า ความแตกต่างของเพศเป็นเหตุให้มีการบัญญัติวินัยสำหรับภิกษุกับภิกษุณีแตกต่างกันเป็นต้น เมื่อศึกษาโดยภาพรวม ในพุทธวิธีบริหารจัดการงานยุติธรรม พบว่า มีทั้งการบริหารจัดการองค์กร การบริหารจัดการงานบุคคล การบริหารจัดการกระบวนการในงานยุติธรรม การบริหารจัดการวิธีการในงานยุติธรรม และการบริหารจัดการเป้าหมายในงานยุติธรรม

ด้านการบริหารจัดการองค์กร พระองค์ทรงดำรงสถานะเป็นพระธรรมราชา ดังที่ตรัสกับเสลพราหมณ์ว่า “เสลพราหมณ์ เราเป็นพระราชาอยู่แล้ว คือเป็นพระธรรมราชาผู้ยอดเยี่ยม ยังธรรมจักรที่ไม่มีใคร งามนุไปได้ ให้มนุไปได้”^{๑๔} ทรงบริหารบริษัท ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ดังที่พระสารีบุตรยกย่องพระองค์ว่า “พระผู้มีพระภาคทรงบริหารหมู่คณะ จึงชื่อว่าพระคณาจารย์ ... ทรงเป็นพระคณาจารย์ของหมู่ภิกษุ... หมู่ภิกษุณี... หมู่อุบาสก... หมู่อุบาสิกา ... หมู่พระราชา... หมู่กษัตริย์... หมู่พราหมณ์... หมู่แพศย์... หมู่ศูทร... หมู่เทพ... หมู่พรหม จึงชื่อว่าพระคณาจารย์ พระศาสดาทรงเป็นผู้นำหมู่เป็นพระคณาจารย์ เป็นอาจารย์แห่งหมู่คณะ”^{๑๕} ในด้านการบริหารงานเฉพาะคณะสงฆ์(ภิกษุบริษัท) มีพระพุทธดำรัสว่า “ผู้ที่คิดว่า เราเท่านั้น จักเป็นผู้บริหารภิกษุสงฆ์ต่อไป หรือว่า ภิกษุสงฆ์จะต้องยึดเราเท่านั้นเป็นหลัก ผู้นั้นจะต้องปรารถนาภิกษุสงฆ์แล้วกล่าวอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นแน่ แต่ตลาคตไม่คิดว่าเราเท่านั้น จักเป็นผู้บริหารภิกษุสงฆ์ต่อไป หรือว่าภิกษุสงฆ์จะต้องยึดเราเท่านั้นเป็นหลัก แล้วทำไมตลาคตจะต้องปรารถนาภิกษุสงฆ์แล้วกล่าวอย่างใดอย่างหนึ่งอีกเล่า”^{๑๖} ตามพระดำรัสนี้ พระองค์มิได้มีพระประสงค์จะบริหารเอง หรือให้ใครทำหน้าที่บริหารองค์กรสงฆ์ต่อจากพระองค์ แต่ทรงแนะนำให้พึ่งตนเอง บริหารตนเองโดยอาศัยหลักพระธรรมวินัยมีสติปัญญาเป็นต้น คือให้อาศัยหลักการบริหารเป็นสำคัญ

ด้านการบริหารจัดการบุคคลในงานยุติธรรมแบ่งออกเป็น ๒ ลักษณะ คือ ๑) การบริหารจัดการบุคคลทั่วไป อาศัยพระธรรมวินัยเป็นหลัก กรณีมีอธิกรณ์เกิดขึ้น พระพุทธเจ้าทรงมีการกำหนดคุณสมบัติของโจทก์(เพื่อแยกแยะว่าเป็นโจทก์ที่ดีหรือไม่ดี) มีการกำหนดคุณสมบัติของจำเลย สงฆ์ และพระวินัยธร โจทก์ จำเลย สงฆ์ และพระวินัยธรจึงเป็นองค์ประกอบสำคัญในพุทธวิธีบริหารจัดการงานยุติธรรม โดยเฉพาะพระวินัยธรถือเป็นตัวแทนของพระศาสดาและเป็นผู้ตัดสินความเป็นธรรมดังที่ตรัสว่า “คนบางคนทำร้าย

^{๑๓} วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๕๓/๒๖.

^{๑๔} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๙๙/๔๙๖.

^{๑๕} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๙๐/๑๓๘.

^{๑๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๕/๑๑๐.

ตนเอง กลับพูดว่าถูกทำร้าย ตนเองชนะ กลับพูดว่าตนแพ้ ดังนั้น ไม่ควรเชื่อคนที่ เป็นโจทก์ฝ่ายเดียว เพราะฉะนั้น บุคคลผู้เป็นชาติบัณฑิตควรฟังฝ่ายจำเลยบ้าง เมื่อฟังคำของทั้ง ๒ ฝ่ายแล้วควรตัดสิน โดยธรรม”^{๑๗} ๒) การบริหารจัดการเป็นรายบุคคล หมายถึงการมีพระพุทธานุญาตเป็นกรณีพิเศษ เช่น การยกเว้นให้พระญาติที่เป็นเดียรถย์อุปสมบทได้โดยไม่ต้องอยู่ตติยปริวาสดังที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ถ้าศากยะโดยกำเนิดเคยเป็นอัญเดียรถย์มา ศากยะนั้นมาแล้ว ฟังให้อุปสมบท ไม่ต้องให้ปริวาสแก่ ศากยะนั้น เราให้สิทธิพิเศษ (อาเวณิกบริหาร) ส่วนนี้เฉพาะแก่หมู่ญาติ”^{๑๘} เรียกการบริหารแบบนี้ว่า อาเวณิกบริหาร

ด้านการบริหารจัดการกระบวนการในงานยุติธรรม แบ่งเป็น ๒ ประการคือ ๑) การบริหารจัดการ กระบวนการยุติธรรมด้วยพระธรรมวินัย โดยอาศัยพระวินัยเป็นหลัก รวมทั้งหลักธรรมสำคัญ ได้แก่ หลักไตรสิกขา ๓ อธิปไตย ๓ สัมปรีชธรรม ๗ ลักษณะตัดสินพระธรรมวินัย ๘ และหลักอำนาจประโยชน์ ๑๐ ประการ ๒) การบริหารจัดการกระบวนการยุติธรรมด้วยหลักกฎหมายบ้านเมือง คือการอาศัยกฎหมาย บ้านเมืองมาเป็นหลักในพระธรรมวินัย เช่น การบัญญัติหุตุยปาราชิก ซึ่งว่าด้วยการลักทรัพย์ พระพุทธเจ้า ทรงตรัสปรึกษากับภิกษุรูปหนึ่งซึ่งเคยเป็นมหาอำมาตย์ผู้พิพากษาเก่า ดังปรากฏเนื้อความในพระวินัยปิฎก ว่า มีมหาอำมาตย์เคยเป็นผู้พิพากษาคคนหนึ่งบวชอยู่ในหมู่ภิกษุ นั่งอยู่ไม่ไกลพระผู้มีพระภาค พระองค์ จึงรับสั่งถามภิกษุรูปนั้นว่า พระเจ้าพิมพิสาร จอมทัพมคธ จับโจรได้แล้วประหารบ้าง จองจำบ้าง เนรเทศบ้าง ด้วยอัตราโทษตามมูลค่าทรัพย์ที่โจรกรรมมาเท่าไรภิกษุรูปนั้นกราบทูลว่า “ด้วยมูลค่า ๑ บาทบ้าง ควรแก่ ๑ บาทบ้าง เกินกว่า ๑ บาทบ้าง พระพุทธเจ้าข้า”^{๑๙} จากนั้น พระพุทธเจ้าทรงนำเอา วิธีการกำหนดราคาสั่งของ ๕ มาสก มาเป็นเกณฑ์ตัดสินโทษในกรณีภิกษุลักทรัพย์ ทรงตั้งข้อบัญญัติ เกี่ยวกับปาราชิกข้อที่ ๒ ความว่า ก็ ภิกษุใด ถู้อาทรัพย์ที่เจ้าของมิได้ให้โดยส่วนแห่งจิตคิดจะลัก มีมูลค่า เท่ากับอัตราโทษที่พระราชาทิ้งหลายจับโจรได้แล้วประหารบ้าง จองจำบ้าง เนรเทศบ้าง บริภาษว่า “เจ้าเป็นโจร เจ้าเป็นคนพาล เจ้าเป็นคนหลง เจ้าเป็นขโมย” ดังนี้ เพราะถู้อาทรัพย์ที่เจ้าของมิได้ให้ เช่นใด ภิกษุผู้ถู้อาทรัพย์ที่เจ้าของมิได้ให้เช่นนั้น แม้ภิกษุนั้นเป็นปาราชิก หาสงวนสมิได้”^{๒๐}

ด้านการบริหารจัดการวิธีการงานยุติธรรม พบว่าวิธีการงานยุติธรรมตามหลักพระวินัยปิฎก ประกอบด้วย ๑) หลักอธิกรณ์ ๔ ๒) วิธีระงับอธิกรณ์ (อธิกรณ์สมณะ) ๗ ๓) หลักนิคคกรรม และ ๔) วิธีปลีกย่อย ได้แก่ การโจท การสอบสวน บทบาทของสงฆ์ และการลงมติ

^{๑๗} ชุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๒๕-๑๒๖/๑๘๒.

^{๑๘} วิ.ม. (ไทย) ๔/๘๗/๑๔๒) ภาษาบาลีใช้ว่า อิมาทิ ภิกขเว ญาดินิ อาเวณิกิ บริหาริ ทมมิ วิ.ม. (บาลี) ๔/๘๗/๑๔๘)

^{๑๙} วิ.ม. (ไทย) ๑/๘๘/๗๘.

^{๒๐} วิ.ม. (ไทย) ๑/๘๘/๗๘.

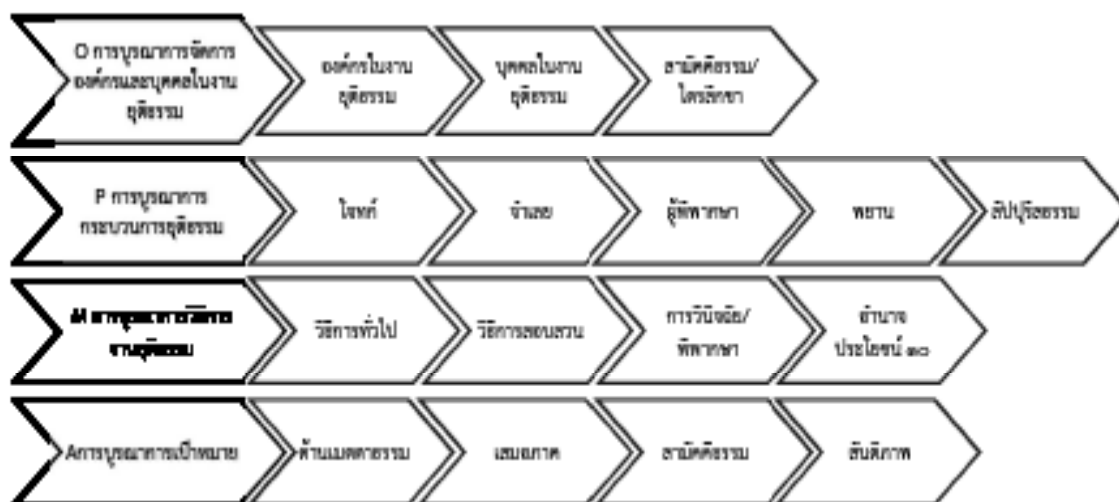
เมตตาธรรมและการไม่ละเมิดอคติ โดยคำนึงถึงเงื่อนไขของงานยุติธรรมเกี่ยวกับวัย เพศ เวลา เทศะหรือสถานที่

๒) การบูรณาการกระบวนการยุติธรรม ควรมีการบูรณาการโครงสร้างของศาลให้สอดคล้องกับประเภทของประมวลกฎหมาย การจัดระดับของโทษ และการบริหารจัดการงานยุติธรรมที่สอดคล้องกับพฤติกรรมการกระทำความผิด

๓) การบูรณาการวิธีการงานยุติธรรม ควรมีการบูรณาการวิธีการทั่วไปของงานยุติธรรม โดยการพิจารณาลักษณะของเรื่องที่ฟ้องประมวลไว้เป็นกลุ่มพฤติกรรมการกระทำความผิด เพื่อให้เห็นรากเหง้าของพฤติกรรมมนุษย์ การพิจารณาลักษณะโจทก์ ลักษณะจำเลย ลักษณะพยาน เพื่อแยกแยะลักษณะของบุคคลและกลั่นกรองคดีความในเบื้องต้น และควรมีการเพิ่มโทษแก่ผู้โจทก์ด้วยเรื่องเท็จและผู้สร้างพยานเท็จการบูรณาการวิธีการสอบสวน ควรเปิดโอกาสให้ประชาชนที่เกี่ยวข้องกับคดีมีส่วนร่วมในการดำเนินการเกี่ยวกับงานยุติธรรม เพื่อประโยชน์ที่สังคมจะพึงได้รับคือการมีสักขีพยานกลาง และการให้สังคมได้ช่วยจดจำสถานการณ์(case study) การวินิจฉัยทางกฎหมายเป็นบทเรียน(คล้ายกับสิกขาบทของพระสงฆ์) เกี่ยวกับเรื่องที่เกิดขึ้น การให้ประชาชนเข้าไปมีส่วนร่วมในงานยุติธรรมจะทำให้เกิดการเรียนรู้กฎหมาย และจะช่วยจรรโลงสังคมให้ดีขึ้นการบูรณาการการวินิจฉัยหรือพิพากษา ที่ต้องคำนึงถึงคุณธรรมของผู้วินิจฉัยคดีคือการละเว้นอคติ ๔ การเน้นความสมานฉันท์ของส่วนรวม โดยการจัดให้มีกระบวนการศึกษาไตรสิกขาควบคู่ไปด้วย และ

๔) การบูรณาการเป้าหมายในงานยุติธรรม ควรบูรณาการด้วยคุณธรรมที่มีเป้าหมายคือเมตตาธรรม ความเสมอภาค สามัคคีธรรม และสันติภาพ

องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัยเรื่องนี้ รวมเรียกว่า OPMA ประกอบด้วยการบูรณาการพุทธวิธีบริหารจัดการงานยุติธรรมกับงานยุติธรรมในสังคมไทย ๔ ด้าน ซึ่งเกี่ยวข้องกับองค์กร กระบวนการ วิธีการและเป้าหมายสามารถสรุปได้ดังแผนภูมิ

แผนภูมิ แสดงการบูรณาการพุทธวิธีบริหารจัดการงานยุติธรรมกับงานยุติธรรมในสังคมไทย (OPMA)

จากแผนภูมิ O หมายถึง องค์กร (Organize) การบูรณาการจัดการองค์กรและบุคคลในงานยุติธรรม จะต้องทำโดยฉันทามติ และมีสัมมุขาวินัยเป็นหลัก โดยเน้นความสามัคคีเป็นสำคัญ ระดับบุคคลต้องส่งเสริมการศึกษาด้านงานยุติธรรม

P หมายถึง กระบวนการ (Process) การบูรณาการกระบวนการยุติธรรม โจทก์ จำเลย ผู้พิพากษา พยาน ควรจะมีจุดร่วมอยู่ที่หลักสัปบุรุษธรรม คือธรรมของสัตว์บุรุษ

M หมายถึง วิธีการ (Methodology) การบูรณาการวิธีการงานยุติธรรม ควรมีจุดร่วมอยู่ที่หลักอำนาจประโยชน์ ๑๐ ประการ ซึ่งสรุปได้เป็น ๕ ด้าน คือ เพื่อประโยชน์ส่วนรวม(ประเทศ) ประโยชน์ส่วนบุคคล ประโยชน์แก่ชีวิต ประโยชน์แก่ประชาชน(ชาวโลก) ประโยชน์แห่งศาสนาหรือหลักความยุติธรรม

A หมายถึง เป้าหมาย (Aim) การบูรณาการเป้าหมายประกอบด้วยหลักเมตตาธรรม ความเสมอภาค สามัคคีธรรม และสันติภาพ

จากการศึกษาสรุปได้ว่า การบูรณาการการบริหารจัดการองค์กรและบุคคลในงานยุติธรรม ควรบูรณาการโดยการนำเอาระบบไตรสิกขาเข้ามาบูรณาการในองค์กรและบุคคลในงานยุติธรรม การสนับสนุนส่งเสริมบุคลากรในงานยุติธรรมทั้งโจทก์ จำเลย ทนายความ ผู้พิพากษา อัยการ ตุลาการ ให้ตั้งอยู่ในคุณธรรมคือเมตตาธรรมและการไม่ละเมิดอคติโดยคำนึงถึงความยุติธรรมเกี่ยวกับวัย เพศ เวลา เทะหรือสถานที่ ประเด็นการบูรณาการกระบวนการยุติธรรม ควรมีการบูรณาการโครงสร้างของศาลให้สอดคล้องกับประเภทของประมวลกฎหมาย การจัดระดับของโทษ และการบริหารจัดการงานยุติธรรม ที่สอดคล้องกับพฤติกรรมกรรมการทำความผิด ประเด็นการบูรณาการวิธีการงานยุติธรรม ควรมีการบูรณาการวิธีการทั่วไปของงานยุติธรรม โดยการพิจารณาลักษณะของเรื่องที่ฟ้องประมวลไว้เป็นกลุ่ม พฤติกรรมการกระทำผิดเพื่อให้เห็นรากเหง้าของพฤติกรรมมนุษย์ การพิจารณาลักษณะโจทก์ ลักษณะ

จำเลย ลักษณะพยาน เพื่อแยกแยะลักษณะของบุคคลและกลั่นกรองคดีความในเบื้องต้น และควรมีการเพิ่มโทษแก่ผู้โจทก์ด้วยเรื่องเท็จและผู้สร้างพยานเท็จ แนวทางการบูรณาการวิธีการสอบสวน ควรเปิดโอกาสให้ประชาชนที่เกี่ยวข้องกับคดีมีส่วนร่วมในการดำเนินการเกี่ยวกับงานยุติธรรม เพื่อประโยชน์ที่สังคมจะพึงได้รับคือการมีสักขีพยานกลาง และการให้สังคมได้ช่วยจดจำสถานการณ์การวินิจฉัยทางกฎหมายเป็นบทเรียนเกี่ยวกับเรื่องที่เกิดขึ้น การให้ประชาชนเข้าไปมีส่วนร่วมในงานยุติธรรมจะทำให้เกิดการเรียนรู้กฎหมาย และจะช่วยจรรโลงสังคมให้ดีขึ้น การบูรณาการการวินิจฉัยหรือพิพากษา ที่ต้องคำนึงถึงคุณธรรมของผู้วินิจฉัยคดีคือการละเว้นอคติ ๔ การเน้นความสมานฉันท์ของส่วนรวม โดยการจัดให้มีกระบวนการศึกษาไตรสิกขาควบคู่ไปด้วย และประเด็นการบูรณาการเป้าหมายในงานยุติธรรม ควรบูรณาการด้วยคุณธรรมที่มีเป้าหมายคือเมตตาธรรม ความเสมอภาค สามัคคีธรรม และสันติภาพ

ข้อเสนอแนะสำหรับงานวิจัยต่อไป

งานวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ มีขอบเขตศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องและประเด็นการบูรณาการแบบกว้าง ๆ ไม่ได้ศึกษาในรายละเอียดปลีกย่อยของระบบงานยุติธรรม โดยเฉพาะรายละเอียดเกี่ยวกับสถิติด้านงานยุติธรรม จึงควรมีการศึกษาวิเคราะห์สถิติเกี่ยวกับงานยุติธรรมและศึกษาแนวโน้มงานยุติธรรมในสังคมไทยที่จะพึงบังเกิดขึ้นในอนาคต และจากการศึกษาพบว่า ประเด็นในการบูรณาการเกี่ยวข้องกับผู้ทำหน้าที่ในงานยุติธรรม จึงควรมีการศึกษาเพื่อหาเกณฑ์ในการวัดพฤติกรรมของผู้ที่ทำหน้าที่ด้านความยุติธรรมทุกตำแหน่ง รวมทั้งพฤติกรรมของบุคคลผู้เกี่ยวข้อง ทั้งโจทก์ จำเลย และสังคม จะทำให้เห็นความชัดเจนของงานยุติธรรมมากยิ่งขึ้น

ข้อเสนอแนะสำหรับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยนี้ได้แก่หน่วยงานรัฐ เช่น หน่วยงานด้านนิติบัญญัติ หน่วยงานด้านความยุติธรรม หน่วยงานด้านการพัฒนาสังคม หน่วยงานเหล่านี้สามารถนำแนวทางพุทธวิธีบริหารจัดการงานยุติธรรมไปบูรณาการกับงานยุติธรรมที่ดำเนินการอยู่ เพื่อให้ระบบงานยุติธรรมสามารถดำเนินไปได้อย่างรวดเร็วและเป็นธรรม อันจะทำให้สังคมรู้สึกมีที่พึ่งพิง มีหลักเกณฑ์ยึดเหนี่ยวในการดำเนินชีวิตจนสามารถสร้างสังคมที่ร่มเย็นเป็นสุขได้ในที่สุด

บรรณานุกรม

กิตติพงษ์ กิตยารักษ์. จุฬารัตน์ เอื้ออำนวย. บรรณาธิการ. **ยุติธรรมชุมชน : บทบาทการอำนวยความสะดวกยุติธรรมโดยชุมชนเพื่อชุมชน**. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), ๒๕๕๐.

ชุมพล จันทราทิพย์. พระธรรมมณูศาลยุติธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑๓. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๓.

ณัฐสา ฉัตรไพฑูรย์. กระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ : จากทฤษฎีสู่ทางปฏิบัติในนานาชาติ. จัดพิมพ์เนื่องในวาระครบรอบ ๓๐๐ ปีของคณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเอดินบะระ. มปท. ๒๕๕๐.

นวลจันทร์ ทศนชัยกุล. ระบบงานยุติธรรม : ยุคใหม่. นนทบุรี : พรทิพย์การพิมพ์, ๒๕๕๖.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). นิติศาสตร์แนวพุทธ. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๑.

วันวร จะนุ. มโนทัศน์เรื่องความยุติธรรมในพุทธปรัชญาเถรวาท. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต. อักษรศาสตร์ (ปรัชญา) บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

อัจฉริยา ธีรศรีโชติ. ยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ในพระวินัยปิฎก. วิทยานิพนธ์ หลักสูตรปริญญาสังคมวิทยา มหาบัณฑิต สาขาวิชาสังคมวิทยา ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

อริราช มณีภาค. กระบวนการยุติธรรมในพระวินัยปิฎกและในกฎหมายของไทย. พิมพ์เนื่องในวโรกาส ๑๐๐ ปี ชาตกาล สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). วิทยานิพนธ์ หลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

อักษรย่อ

ที.ม. (ไทย) พระสูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค ภาษาไทย

ที.ม. (บาลี) พระสูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค ภาษาบาลี

วิ.จุ.อ. (ไทย) อรรถกถาพระวินัยปิฎก จุฬวรรค ภาษาไทย

วิ.ม. (ไทย) พระวินัยปิฎก มหาวรรค ภาษาไทย